

DOI 10.4467/25439561KSR.22.016.16368

MACIEJ CZERWIŃSKI

 <https://orcid.org/0000-0002-6602-1299>

Uniwersytet Jagielloński

Kraków

ZAPOMNIANY MOTYW DALMATYŃSKIEJ MAMKI A MODELOWANIE WYOBRAŻEŃ O DALMACJI W PROZIE MILANA BEGOVICIA, VLADANA DESNICY I ENZA BETTIZY

THE FORGOTTEN MOTIF OF A DALMATIAN WET NURSE
AND MODELING THE IMAGE OF DALMATIA IN THE PROSE
OF MILAN BEGOVIĆ, VLADAN DESNICA AND ENZO BETTIZA

Streszczenie

Celem artykułu jest omówienie zapomnianego motywu mamki dalmatyńskiej w prozie artystycznej trzech pisarzy Milana Begovicia, Vladana Desnicy i Enza Bettizy oraz próba usytuowania go w kontekście sporów o Dalmację. Literackie aktualizacje mamki wpisują się w strategię modelowania regionu Dalmacji kontynentalnej zgodne z paradygmatami odwołującymi się do wizji „szlachetnych dzikusów” (*Morlaków/Vlajów*). One zaś mogą służyć zarówno w kreśleniu polityki kolonizacyjnej (tak w XVIII wieku czyniła to Republika Wenecja), jak i w definiowaniu kompleksowych relacji na tym chorwacko-serbsko-włoskim pograniczu.

Abstract

The aim of the article is to discuss the forgotten motif of a Dalmatian wet nurse in the artistic prose of three writers: Milan Begović, Vladan Desnica and Enzo Bettiza, and attempt to situate it in the context of disputes over Dalmatia. The literary update on the motif is in line with the modeling strategies of Dalmatian hinterland referring to the vision of “noble savages” (the *Morlacchis/Vlajs*). They can serve in bringing about the colonisation

policy (as was done in the 18th century by the Republic of Venice) as well as in defining complex relationships in this Croatian-Serbian-Italian borderlands.

Słowa kluczowe: motyw mamki, Dalmacja, pogranicze, proza artystyczna, Morlacy
 Keywords: motif of a wet nurse, Dalmatia, borderlands, artistic narrative prose, the Morlachs

1.

W roku 1976, w jednym z majowych wydań poczytnego dziennika ze Splitu „Slobodna Dalmacija” ukazał się artykuł znanego intelektualisty Nedjeljka Fabria pod tytułem *Niezauważona zbieżność powieści Vladana Desnicy i Enza Bettizy*. Ten związany ze środowiskiem teatralnym pisarz i wykładowca akademii teatralnej w Zagrzebiu, zauważył, że w powieści jugosłowiańskiego pisarza Vladana Desnicy pt. *Proljeća Ivana Galeba* (1957) i włoskiego prozaika, ale rodem ze Splitu, Enza Bettizy pt. *Il fantasma di Trieste* (1958), znalazł się ten sam motyw – motyw mamki pochodzącej z górskiego obszaru Dalmacji kontynentalnej. Fabio nie krył ekscytacji: „[...] dvojica spisatelja iz dvije različite nacionalne književnosti i pripadnici različitih književnih generacija, pišu pritom ne samo u identičnoj općoj metjerskoj gami nego i o istim stvarima istom rievokativnom dušom!”¹. Tydzień później, na tych samych łamach, ukazała się odpowiedź Frano Barasa, który odnotował, że Fabio przeoczył pierwsze pojawienie się tego motywu w dwie dekady starszym opowiadaniu Milana Begovicia pt. *Dva bijela hljeba* (1936). Zdaniem Barasa, Fabio świadomie ukrył coś jeszcze. „Fabrio prešućuje, odnosno signira točkicama (opet ne znam zašto) apsurdne i zlonamjerne invektive koje Bettiza upućuje kroz usta Danielove dojilje Hrvatima i Slovencima”².

Polemika Barasa z Fabriem – pokazująca, nawiasem mówiąc, jak bardzo ten pierwszy nie rozumie roli postaci w powieści, skoro za jej słowa formułuje oskarżenia pod adresem autora – jest ciekawa, ponieważ odsłania kulisy artystycznego przetwarzania wątków, które są uznawane za zapomniane i przemilczane, ale w pewnym momencie powracają na karty literatury. Spór ów nie miał żadnych ciągów dalszych, poza tym, że Fabio w opracowaniu pt. *Tršćanska književnost i slavenski jug*³ wspomniał już o Begovicu, ale tematu nie rozwinął.

¹ N. Fabio, *Neuočena podudarnost romana Vladana Desnice i Enza Bettize*, „Slobodna Dalmacija” z 29 V 1976, s. 6.

² F. Baras, *Desnica – Bettiza ili prešućeni Begović*, „Slobodna Dalmacija” z 6 VI 1976, s. 7.

³ N. Fabio, *Tršćanska književnost i slavenski jug*, [w:] *Štavljenje štiva. Eseji i sinteze*, Zagreb, Znanje, 1977, ss. 5-200.

Warto zatem powrócić do tego pozostawionego na marginesie niemal pół wieku temu motywu, ponieważ ma on ogromne znaczenie nie tylko dla ogólnej refleksji nad aktualizacjami toposów literackich, ale również dla zrozumienia pewnych wielowymiarowych problemów kulturowych z pogranicza dalmatyńskiego. Uświadamia to z całą mocą wydana w 1996 roku autobiografia Bettizy pt. *Esilio* oraz reakcje na nią w Chorwacji. W niniejszym artykule spróbuję rozważyć literackie reprezentacje mamki, a także konsekwencje, jakie mają one dla modelowania wyobrażeń o Dalmacji.

2.

Nowela Begovicia opowiada o losach pewnej ubogiej kobiety Jecy (Jelisavety) z kontynentalnej części Dalmacji, która z powodów ekonomicznych zmuszona jest opuścić swoją rodzinę, w tym kilkumiesięczne dziecko, i przyjąć posadę mamki w zamożnej rodzinie w Splicie. Choć możliwość poznania wielkiego i bogatego świata przez krótką chwilę wydają się rekompensować ból rozstania z najbliższymi, wkrótce wszystko ulega zmianie. Wprawdzie jej życiodajny pokarm ratuje podupadające na zdrowiu *pańskie* dziecko, ale zarówno jego dziadek, jak i ojciec wykorzystują Jecę seksualnie. Na domiar złego dowiaduje się również, że jej syn – ten, którego musiała opuścić w okresie karmienia, by zarobić na życie – nie przeżył ostatniej zimy. Zrozpaczona postanawia wrócić do domu. Gdy po dwu dniach wycieńczającej podróży dociera na miejsce pochówku swojego syna, rzuca się na grób i kładzie nań w malignie swoje piersi, które zaczynają krwawić.

Powieść *Proljeća Ivana Galeba* Vladana Desnicy jest jednym z najbardziej wartościowych dwudziestowiecznych utworów literackich zaliczanych zarówno do literatury chorwackiej, jak i serbskiej. Sięgając po techniki wypracowane przez dwudziestowieczny modernizm (takie jak monolog wewnętrzny i strumień świadomości), autor tematyzuje rozterki pewnego intelektualisty, wywodzącego się z zamożnej rodziny mieszczańskiej, który, leżąc w szpitalu, rozszadza zagadnienia dotyczące meandrów istnienia ludzkiego. Dzięki tym dywagacjom dowiadujemy się, kim jest ów Ivan Galeb, skąd pochodzi i jakie doświadczenia życiowe wpłynęły na jego przewrażliwioną naturę. W jednym z rozdziałów pojawia się opis mamki wywodzącej się „iz suhog planinskog zaleđa”⁴. Mamka odegrała istotną rolę w dorastaniu głównego bohatera. „Još dugo pošto joj je prestala ta mljekovita funkcija, ostala je u našoj kući da se brine oko mene”⁵. Wątek ten nie ma dalszych konse-

⁴ V. Desnica, *Proljeća Ivana Galeba*, Zagreb, Večernji list, 2004, s. 34.

⁵ Ibidem, s. 34.

kwencji dla linii rozwojowej narracji; wskazuje jedynie, że mamka miała łagodzić niepokoje Galeba.

Inaczej jest w powieści *Il fantasma di Trieste* Enzo Bettizy – pisarza o mieszanych włosko-chorwackich korzeniach, urodzonego w Splicie w 1927 roku, ale od 1945 roku mieszkającego we Włoszech. W tym utworze rola mamki jest przesądzająca dla formacji duchowej i kulturowej głównego bohatera Daniela Solospina, ale już nie intelektualnej, ponieważ jako potomek zamożnego triesteńskiego mieszczaństwa wykształcenie zdobywa w najlepszych szkołach i w dyskusjach z najbardziej tęgimi głowami środowisk inteligentnych miasta. Mamka, podobnie jak u Begovicia, pochodzi z serbskiej rodziny prawosławnej z Dalmacji kontynentalnej. Dzięki niej główny bohater poznaje język serbski, a co za tym idzie – wyobraźnię charakteryzującą ludową tradycję Dalmacji, to jest „davne balkanske legende”⁶. Mamka wpaja Danielowi religijność prawosławną („križao se sa tri prsta”⁷), zupełnie odmienną od jego katolickiego domu. Podobnie jak w opowiadaniu Begovicia, także w powieści Bettizy mamce umiera kilkumiesięczny syn, którego zostawiła, by móc karmić pańskie dziecko w mieście. Prowadzi ją to obłądu i chce powrócić w rodzinne strony. Podczas zorganizowanej wyprawy statkiem, którym mamka miała zostać odwieziona do swojej ojczyzny, kobieta się załamuje i popełnia samobójstwo skacząc do morza.

Widać jasno, że między tymi utworami istnieją ważne podobieństwa. Mamka pochodzi z ubogiej chłopskiej rodziny z dalmatyńskiego interioru, określanego mianem zagórza (Dalmatinska Zagora) lub zalepca (zaleđe), nieprzystępnego i surowego. W przypadku opowiadania Begovicia i powieści Bettizy to konkretne miejsca, wsie Maovice i Kričke, położone w pobliżu miasteczka Drniš i oddalone od siebie ledwie trzydzieści kilometrów. W powieści Desnicy nie mówi się o konkretnym miejscu, ale ważniejsza jest tutaj funkcja tej lokalizacji w modelowaniu świata przedstawionego. Karmione dziecko zaś wywodzi się z zamożnej rodziny zamieszkałej na wybrzeżu Dalmacji (w przypadku utworów Begovicia i Bettizy jest to rodzina włoska lub włoskojęzyczna, ale o mieszanych korzeniach; w przypadku Desnicy jest to rodzina słowiańska). Dzięki temu ustanowiona zostaje wyraźna opozycja przestrzenna: górskie wieś – nadmorskie miasto.

Odnotujmy też różnice między wspomnianymi utworami. Podczas gdy w opowiadaniu Begovicia motyw mamki jest zasadniczy dla utworu i odpowiada za jego organizację strukturalną, w powieściach Desnicy i Bettizy jest to wątek poboczny i pomocniczy, ponieważ więcej mówi o głównych bohaterach, Ivanie Galebie i Danielu Solospinie, niż o samej mamce. Wynika to też z kompozycji utworów i miejsca narratora w świecie przedstawionym. Podczas gdy narrator Begovicia

⁶ E. Bettita, *Tršćanski fantom*, Zagreb, Naprijed, 1965, prev. A. Rojnić, s. 20.

⁷ Ibidem, s. 43.

eksponuje perspektywę mamki, w pozostałych dwu przypadkach dominuje perspektywa chłopców, a w ślad za tym ich rozterki (Desnica) lub duchowy rozwój (Bettiza). Fokalizacja na doli i cierpieniu mamki w pierwszym z analizowanych utworów modeluje świat przedstawiony w taki sposób, że podział na przestrzeń miejską i wiejską nabiera cech wyraźnie wartościujących. Świat mieszczaństwa przedstawiony jest jako bezwzględny, okrutny i egoistyczny, w którym nie panują żadne zasady moralne, lecz jedynie konwenans. Z drugiej strony Jelisaveta, reprezentująca świat wiejski, pokazana jest jako zdrowa moralnie (motyw pogłębionej, mądrej religijności), uczciwa i uczuciowa. Jest to utwór wyraźnie zaangażowany społecznie, stający po stronie pokrzywdzonych i wykorzenionych. W powieściach Desnicy i Bettizy jest zupełnie inaczej. Choć mamka jest również przedstawiona w pozytywnym świetle, to nie jest wzorcem moralnym (i nie staje się metonimią ludu), lecz jedynie poczciwą kobietą. Z kolei przestrzeń miejska, a więc ta, z której wywodzą się główni bohaterowie (i gdzie znajduje się ośrodek focalizacji) nie ma wyraźnie negatywnych cech wartościujących.

Tak czy inaczej, we wszystkich utworach pojawia się obraz silnej i zdrowej mamki, mającej czyste, gęste i wartościowe mleko, które ma wzmocnić słabe mieszczańskie dziecko. Atrybutem tej krzepy są zdrowe i nabrzmiałe piersi.

3.

Wiejskiego pochodzenia mamki nie można wpisać wyłącznie w zwyczajowy paradygmat przeciwstawiający wieś – miastu, ponieważ jest on również uwikłany w system pojęć długiego trwania, który modeluje dawniejsze i współczesne wizje Dalmacji.

Obszar, z którego wywodzą się wszystkie analizowane tutaj mamki był częścią rzymskiej prowincji Dalmacji, podobnie jak pas nadbrzeżny, ale z czasem – z powodu upadku Cesarstwa oraz najazdów „barbarzyńców” – w mniejszym stopniu niż miasta zachował tradycje antyczne i wczesnochrześcijańskie. W miastach patrycjat kontynuował dawne antyczne i śródziemnomorskie modele kulturowe, czego wyrazem była na przykład literatura i sztuka renesansowa. Górzysty obszar Dalmacji kontynentalnej zaś został w XV wieku podbity przez Imperium Osmańskie, więc likwidacji uległy nośniki tych dawnych tradycji (przede wszystkim kościoły wczesnochrześcijańskie, rezydencje rycerstwa). Miasta zachowały swój charakter, ponieważ od początku XV wieku znalazły się pod panowaniem Republiki Wenecji. Przetrwały nie tylko elity miejskie, ale również konieczna dla ich istnienia „infrastruktura” (mury miejskie, ośrodki władzy). Zakonserwowało to istniejący już wcześniej podział – na kulturę miejską w komunach, wykształconą

przez obecność pierwiastków zachodnich oraz kulturę wiejską i patriarchalną, nieco archaiczną i hajducką na kontynencie. Gdy w XVIII wieku tereny Zagory zostały włączone do Republiki Weneckiej (w wyniku licznych porażek Porty), nastąpił proces ich odkrywania. Decydującą rolę w poznaniu tej „potureckiej” Dalmacji miał z całą pewnością padewski opat w służbie Serenissimy Alberto Fortis. W 1774 roku ogłosił on książkę pt. *Viaggio in Dalmazia*, w której opisał swoje obserwacje z długiej podróży po tym regionie. Było to kompendium geograficzne, historyczne, etnograficzne i mineralogiczne, które – dzięki tłumaczeniom na francuski, niemiecki i angielski – szybko zdobyło uznanie europejskich intelektualistów (Goethego, Herdera, Mickiewicza). Fortis odkrył dla świata zachodniego „dzikie ludy”, żyjące zgodnie z naturą i prawami zwyczajowymi w przednowoczesnych strukturach klanowych. Wzbudzili zachwyt, ponieważ sądzono dotąd, że aby poznać takie pierwotne plemiona, należy ich szukać na innych kontynentach, a nie w sercu Europy. Duże znaczenie w rozpowszechnianiu tego poglądu miały również ich wizualne przedstawienia, akcentujące „dziką” naturę, osobliwą antropologię oraz zorientalizowany strój⁸.

Na określenie tego słowiańskiego ludu Fortis użył funkcjonującego już od czasów co najmniej średniowiecznych terminu *morlacchi*⁹. Morlacy – po chorwacku *Vlasi/Vlaji* (Wołosi) – są, zdaniem Fortisa, autorytatywni i potężni, nadzwyczaj silni (dotyczy to zarówno hajduków, jak i ich *zdrowych* kobiet).

Leksem *Morlacy* pochodzi z greki (*Μαυρόβλάχοι*) w znaczeniu „czarnych Wołochów” (*Maurovlasi, Latini Nigri*)¹⁰. Z pewnością na początku odnosił się do romańskich lub zromanizowanych mieszkańców Bałkanów (być może posługujących się jakąś odmianą języka dalmackiego), ale z czasem – a już na pewno w czasach Fortisa – ludność ta była zeslawizowana. Istotne jest jednak i to, że poza pasterstwem Morlacy brali udział w licznych wojnach, więc wykształcili wojowniczy, hajducki rys swojej kultury.

Gdy nadmorska część Dalmacji została zajęta przez Republikę Wenecję w XV wieku, określenie *morlacchi* odnosiło się do mieszkańców Dalmacji kontynentalnej, będącej pod panowaniem chorwackich panów w obrębie Królestwa

⁸ Zob. S. Monnesland, *Dalmacija očima stranaca*, Zagreb/Oslo, Sypress Forlag, 2010.

⁹ G. Novak, *Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane*, „Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena” 1971, ks. 45, ss. 579-603.

¹⁰ Zdaniem Grgi Novaka nazwę tę nadali mieszkańcom kontynentalnej Dalmacji weneccy żeglarze, przeschecpiając ją z obszarów Macedonii. Przypuszcza on, że termin *Μαυρόβλάχοι* powstał z powodu czarnych wełnianych kożuchów, jakie nosili. Choć Fortis twierdził, że słowo to jest etnonimem (*nome nazionale*), to, zdaniem wielu badaczy, termin ten miał znaczenie etniczne co najwyżej do X/XI wieku, by później objąć różne grupy etniczne, najczęściej pasterskie prowadzące transhumanacyjny tryb życia. Zob. A. Kovačec, „Vlasi”, *Hrvatski leksikon*, t. 2, Zagreb, 1997, s. 665. Mowa oczywiście o zachodnich Bałkanach, ponieważ we wschodniej części półwyspu kwalifikacja etniczna miała znaczenie w procesie powstawania narodu rumuńskiego.

Chorwacji (unia z Królestwem Węgier). W XVI i XVII wieku, kiedy terytoriami tymi władali Osmanowie, termin *morlacchi* zaczął się odnosić do chrześcijańskich poddanych sułtana, zarówno katolickich (*morlacco cattolico*), jak i prawosławnych (*morlacco ortodosso*). Tak zostało w XVIII wieku po włączeniu tych terenów do Republiki św. Marka, z tym że Morlakami określano również zbiegów z terytoriów Bośni i Hercegowiny. Tym sposobem słowo to zaczęło odnosić się do wszystkich chrześcijan na obszarze Dalmacji kontynentalnej. W *Słowniku języka chorwackiego lub serbskiego* z początku XX wieku (wtedy ogłoszono jego VII tom) autorzy powołują się na słownik Vuka Karadžicia, w którym stoi, że odpowiednikiem słowa *Morlak* jest *Vlah*: „U Dalmaciji građani i varošani i ostvrłani zovu svakoga seljaka sa suhe zemlje, koje mu drago vjere, i što se našijem jezikom onamo zove Vlah, ono se na Talijanskijem i po ovome Němačkijem zove Morlak (Morlacco)”¹¹. Termin *Vlah* jest jednak znacznie bardziej wieloznaczny (i tylko częściowo jest ekwiwalentem słowa *Morlak*)¹², więc być może jest to jeden z powodów, dla którego w Dalmacji zamiast słowa *Vlah* najczęściej w tym kontekście używa się jego wariantu z substytucją fonetyczną charakterystyczną dla części gwar sztokawskich *h>j* – jako *Vlaj*¹³.

Zdaniem Joanny Rapackiej fiaskiem skończyły się próby administracji weneckiej, by region ten zmodernizować, także dlatego, że ludność ta „była prymitywna i oporna na wszelkie innowacje”. Co więcej: „Powszechnie panujący tu etos patriarchalno-heroiczny nie był etosem pracy, lecz walki”¹⁴. Z tego regionu wywodzili się w XVIII wieku najważniejsi dla chorwackiego imaginarijumu narodowego pisarze – Filip Grabovac i Andrija Kačić-Miošić – twórcy podstaw wyobraźni heroicznej, którzy wpłynęli na przyszłe pokolenia. Obszar ten będzie zatem źródłem dla inspiracji narodotwórczych, chorwackich i jugosłowiańskich, czasem się zająbiających, a czasem sprzecznych.

¹¹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. VII, Zagreb, JAZU, 1911-1916, s. 10.

¹² Dokumentuje to XXI tom tegoż słownika. Zob. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. XXI, Zagreb, JAZU, 1973-1974, ss. 168-171.

¹³ Termin *Vlah* używany jest na określenie mieszkańców Pogranicza Wojskowego. zorganizowane jako kordon obronny Pogranicze umożliwiało Habsburgom utrzymanie strefy buforowej między swoimi posiadłościami a Turcją Osmańską. Vlasi – inaczej niż w Dalmacji – byli przede wszystkim prawosławni i przysługiwały im liczne prawa wydawane przez administrację habsburską, m.in. słynne *Statuta Valachorum*.

¹⁴ J. Rapacka, *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997, s. 128.

4.

Książka Fortisa zmodyfikowała ogólnie panujące przekonanie o tym, że dżicy Morlacy są okrutnymi barbarzyńcami, a nawet ludożercami, jak wyobrażały mieszkańców dalmatyńskiego kontynentu weneckie elity. Zdaniem padewskiego opata ich dzikości, wynikającej z bytowania na wczesnym etapie cywilizacji, towarzyszy niespotykana już na zachodzie szlachetność i godność. Pisał m.in., że „Niewinność i swoboda czasów sielanek wciąż trwają w Morlacchii”¹⁵. Mówił też o prostej serdeczności, o uczuciach, o zachowaniu starodawnych zasad moralnych, niemal jak w czasach homeryckich.

Eksploatacje Fortisa wynikały nie tylko z oświeceniowych chęci poszerzenia wiedzy, ale również wpisywały się w wenecki plan poznania nowych mieszkańców Republiki. Larry Wolff, poddając refleksji tworzenie się nowoczesnych paradygmatów wiedzy w Europie Zachodniej oraz map mentalnych w dobie Oświecenia, uznał, że odkrycie „dzikiej” Dalmacji wynikało wprost z definiowania misji cywilizacyjnej Republiki św. Marka, a więc w istocie – z imperializmu i kolonializmu¹⁶. Mimo iż jeszcze niedawno książkę Fortisa traktowano w Chorwacji jako wyraz uznania dla ich słowiańskiej kultury¹⁷, w nowszych ujęciach, inspirowanych opracowaniem Wolffa, mówi się o oświeceniowym kolonializmie, a odkrywanie półdzikich terytoriów traktuje się jako wyraz hegemonii kulturowej¹⁸. Poszukiwanie niektórych przez cywilizację Arkadii to w tym ujęciu nie tylko pragnienie powrotu do jakiejś pierwotności, lecz przede wszystkim wyartykułowanie swojej kulturowej wyższości.

Dla nas zagadnienie to jest istotne nie tyle za sprawą tworzenia systemów pojęć dla nazwania polityki imperialnej, analogicznych zresztą dla innych regionów Europy Wschodniej¹⁹, ile w kontekście roli badanego przez nas tutaj wątku morlackiej mamki. Padewski opat bowiem odnotował w swoim kompendium, że kobiety morlackie to okazy zdrowia i nadzwyczajnej krzepy. Twierdził z przekonaniem, że karmiły one piersią swoje dzieci bez należytej dbałości, co, jego zdaniem, miało

¹⁵ A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia dell'Abate Alberto Fortis*, vol. primo, Venezia, Presso Alvise Milocco, all'Apolline, 1774, s. 95.

¹⁶ L. Wolff, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 2002, ss. 7, 78.

¹⁷ Zob. np. Ž. Muljačić, *Fortisološke studije*, Split, Književni krug, 2011.

¹⁸ Zob. N. Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*. Zagreb, Naklada Jurčić, 2010.

¹⁹ L. Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020.

świadczyć o właściwym chowie, zapewniającym dzieciom należyte zdrowie. Kobiety karmiące – pisał – mogły bez najmniejszego trudu wystawiać nagie piersi na ostry mróz, a dziecko mogło ssać mleko matki aż do szóstego roku życia, o ile kobieta wcześniej nie zaszła ponownie w ciążę. Fortis zaklinał się, że widział rzecz następującą: „Po tym wszystkim nie należy traktować jako bajki tego, co mówi się o nadzwyczajnej długości morlackich kobiet, które mogą karmić dziecko noszone na plecach przez ramię lub pod pachą”²⁰. Nawet jeśli uznamy – jak wielu współczesnych Fortisowi krytyków jego książki, np. Giovanni Lovrich²¹ – że ten sfabrykował swój opis, to wyobrażenie ogromnych i zdrowych piersi morlackich weszło do kanonu „wiedzy” o kobietach z tego regionu.

Zdrowa i krzepka mamka pojawia się we wszystkich omawianych w niniejszym opracowaniu utworach literackich. W powieści Bettizy mamka określona jest wprost jako *la balia morlacca* (przekład chorwacki: *vlaška dojilja*), a w opowiadaniu Begovicia dziadek karmionego przez Jelisavetę dziecka, napastując ją seksualnie, wykrzykuje: „Vlahinjo! Beštijo! Otvori!”²².

5.

Gdy w latach 70. XX wieku Frano Baras polemizował z Fabriem, a właściwie z powieścią Bettizy, nie mówiono jeszcze o kolonializmie, a jedynie o tym, że włoski autor o Chorwatach pisał z poczuciem wyższości. Jednak dwadzieścia lat później sprawa stała się ponownie aktualna za sprawą wydanej przez Bettizę autobiografii pt. *Esilio* (1996, chorwacki przekład – 1997). W książce tej Bettiza, wówczas osiemdziesięcioletni prominentny polityk, dziennikarz o renomie międzynarodowej, wraca wspomnieniami do swojego dzieciństwa w Splicie i Zadarze. Opisuje również swoją mamkę, która – podobnie jak mamka Daniela Solispina z powieści *Il fantasma di Trieste* – pochodziła z okolicy Drnišu. „Mara je rođena i odrasla u šibenskom vlaškom zaleđu, u jednom selu drniškog područja, koje se i danas zove Kričke”²³.

²⁰ A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia...*, op.cit., s. 111.

²¹ G. Lovrich, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis*, Venezia, Francesco Sansoni, 1776. Božidar Jezernik twierdzi, że taki obraz powstał w głowie Fortisa, ponieważ w XVIII wieku „piersi nadnaturalnej wielkości były integralną częścią wyobrażeń na temat tak zwanych dzikusów, czy też raczej dzikusiek”. Zob. B. Jezernik, *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, tłum. P. Oczko, Kraków, Universitas, 2004, s. 67.

²² M. Begović, *Dva bijela hljeba*, [w:] *Milan Begović II, Dunja u kovčegu. Novele*, red. B. Hećimović, Zagreb, Matica Hrvatska, 1964, s. 217.

²³ *Ibidem*, ss. 20-21.

Portrety prawdziwej mamki i fikcyjnej z powieści są wyraźnie zbieżne (wyjąwszy motyw samobójstwa). Podobnie jak w powieści, mamka miała mieć znakomity wpływ na duchowość i religijność (prawosławną) młodego chłopca, na jego wyobraźnię (bałkańska heroiczna epika ludowa). Była, podobnie jak we wszystkich analizowanych utworach, zdrowa i pobożna (*sana e pia Contadina serba*), i rzecz jasna pochodziła z *retroterra morlacco*, co zostało na chorwacki przełożone jako *vlaško zaleđe*.

Choć w autobiografii – podobnie jak w działalności politycznej i publicystycznej – Bettiza opowiedział się jednoznacznie za chorwacką racją stanu w czasie trwającej wówczas wojny, jego tezy zawarte w książce wywołały falę krytyki. Zarzucano mu hołdowanie tradycji dziwiennostwiecznych koncepcji autonomistów (włoskojęzycznych zwolenników odrębności Dalmacji od Chorwacji), których konsekwencją była idea odrębnego „narodu dalmatyńskiego”. Nawet jeśli nie była to idea zgodna z polityką włoskiej irredenty, to jednak środowiska patriotyczne w Dalmacji (i całej Chorwacji) odbierały ją jako antysłowiańską i antychorwacką. Fakt, że w latach 80. XIX wieku autonomistów zaczęli popierać dalmatyńscy Serbowie, dotąd bliscy środowiskom chorwackim we wspólnym słowiańskim bloku, powoduje, że ruch autonomistyczny jest odbierany przez chorwackich badaczy jako antychorwacki sojusz Włochów z Serbami.

Krytycy również wytykali Bettizy, że absolutyzuje włoskie korzenie swojego ojca, podczas gdy słowiańskie nazwisko Bettiza (choć zapisywane „po włosku”) świadczy o tym, że rodzina pisarza to tzw. *taljanaši*, czyli Chorwaci/Słowianie, którzy ze snobizmu²⁴ i wbrew swojemu „prawdziwemu” pochodzeniu przyjmowali tożsamość włoską. Frano Baras – ten sam, który krytycznie zareagował na powieść Bettizy dwadzieścia lat wcześniej – twierdził nawet, że rodzina autora *Esilio* pochodziła właśnie z Dalmacji kontynentalnej, a więc z Morlakii²⁵. Z kolei Kovačić w następujący sposób opisał przebieg italianizacji Bettizów:

„Bettice, ranije zvani Smaća, i Osibov stari su splitski pućani koji su, za razliku od svog potomka, talijanskog literata, poznavali samo jedan jezik, nosili crvene kape i bili potpuno istovjetni s «plebejcima» čije su skromne pločarice kasniji Bettize, zacijelo dobrohotno i pomalo prijezрно, promatrali s balkona svoje raskošne neostilske palače u dnu marjanskog obronka”²⁶.

Wszystkie krytyki, dosłownie lub pośrednio, odnosiły się do roli w kulturze Dalmacji *Vlajów/Morlaków*. Bettiza – choć z jednej strony cenił kulturę morlacką, którą poznał za sprawą mamki – twierdził, że Morlacy odpowiadają za zniszczenie

²⁴ J. Kovačić, *Povratak Enza Bettize*, „Mogućnosti” 1996, t. XVIII, nr 7-9, s. 170.

²⁵ F. Baras, *Nehotična autobiografija – hotimični pamflet*, „Vjesnik” z 17 X 1996, s. 16.

²⁶ J. Kovačić, *Povratak Enza Bettize...*, op.cit., s. 171.

wielowiekowej miejskiej tkanki Splitu i Dalmacji, za jej zbarbaryzowanie, odcięcie jej od korzeni cywilizacyjnych. Nietrudno nie dostrzec tutaj echa tego, co Maria Todorova określiła mianem „bałkanizmu”. Nawet jeśli w jej głośnym opracowaniu *Wyobrażone Balkany* Dalmacja jest zupełnie przemilczana, to pełniła ona (i pełni nadal) istotną rolę w kształtowaniu i aktualizowaniu zachodnich wyobrażeń o tym regionie (zwracał na to uwagę cytowany już wielokrotnie Larry Wolff, a motyw rozwijał Nino Raspudić²⁷). Wątek mamki zaś, odwołujący się do dawnych przekazów wyartykułowanych przez Fortisa, jest z całą pewnością namacalnym dowodem obecności tego poglądu.

Wyobrażenie Morlakii modeluje nie tylko relacje między kulturą włoską a chorwacką/słowiańską, a więc relacja Zachód – Bałkany (Wschód). Odgrywa ono również znaczącą rolę w przetwarzaniu chorwackich sporów o model kultury – między zwolennikami okcydentalizmu a antyokcydentalizmu, między narodowcami a kosmopolitami, między prawicą a lewicą, między zurbanizowaną elitą miast a imigrantami z obszarów wiejskich. Choć więc motyw ów odegrał istotną rolę w budowaniu wizerunku bałkańskiej Arkadii, dzikiej i nieucywilizowanej, wpisuje się on w uniwersalny topos „odwiecznego” sporu między starymi a nowymi mieszkańcami miast, między prawdziwymi bądź domniemanymi depozytariuszami „cywilizacji” a prawdziwymi bądź domniemanymi „barbarzyńcami”.

6.

Dziedzictwo tego sporu zostało w chorwackiej literaturze przetworzone wielokrotnie, ale najbardziej znaczący obraz stworzył jeden z bohaterów niniejszego tekstu – Vladan Desnica. W znakomitym opowiadaniu pt. *Zimsko ljetovanje* (1950) opowiedział historię mieszczańskiej rodziny, która z powodu drugiej wojny światowej znalazła się w małej wsi w pobliżu Zadaru. Utwór do dzisiaj wzbudza kontrowersje, a badacze zastanawiają się, czy Desnica stworzył świat przedstawiający (i projektujący) „wojnę cywilizacji” między kulturą miejską a wiejską czy może raczej spotkanie różnych światów gotowych do poszukiwania kompromisu. Desnica znał ten konflikt z własnej tradycji rodzinnej. Jego przodek Stojan Janković (1636-1687) wstąpił się w wojnach z Turkami, za co władze weneckie określały go mianem *capo principale di Morlacchi*. Sława „przywódcy Morlaków” w Wenecji otworzyła przed jego potomkami drogę do nobilitacji. Jego wnuk Ilija otrzymał dziedziczny tytuł hrabiego (*conte*), który w XIX wieku był honorowany przez Habsburgów. W następnych pokoleniach w tej rodzinie nie ma już żołnierzy z pogranicza weneckiego, „dzikich” Morlaków, lecz jedynie intelektualiści – prawnicy,

²⁷ N. Raspudić, *Jadranski (polu)orientalizam...*, op.cit., 433 ss.

politycy, działacze kulturalni. Jeśli Desnica miał mamkę (jak Galeb w jego powieści), to pochodziła ona ze środowisk morlackich – z tych samych, z których się wiele pokoleń wstecz wywodziła jego rodzina. Droga do inkulturacji, przez którą przeszła rodzina Bettizy, była inna. Nie miała ona tytułu szlacheckiego, ale za to uległa italianizacji (członkowie rodziny Desnicy pozostali przy słowiańskim dialekcie sztokawskim). Z kolei Begović wywodził się z Dalmacji kontynentalnej, z miejscowości Vrlika, i choć był wychowany w rodzinie inteligentnej, uważano go za *Vlaja*. W jednym z esejów, w którym wspominał pisarza Vladimira Nazora (pochodzącego z wyspy), powiedział o sobie – „ja, dalmatinski «Vlaj»»²⁸.

Choć motyw mamki, z powodu zmian cywilizacyjnych, nie jest już obecnie aktualizowany, to dziedzictwo Morlaków – nadzwyczaj mitotwórcze – jest wciąż przetwarzane przez literaturę i sztukę. Bo Dalmacja kontynentalna wciąż jest postrzegana jako kraina mityczna, zagadkowa i pełna sprzeczności.

Literatura

- Baras F., *Desnica – Bettiza ili prešućeni Begović*, „Slobodna Dalmacija” z 6 VI 1976, s. 7.
- Baras F., *Nehotična autobiografija – hotimični pamflet*, „Vjesnik” z 17 X 1996, s. 16.
- Begović M., *Djetinjstvo Vladimira Nazora*, [w:] *Milan Begović I, Pjesme, drame, kritike i prikazi*, red. B. Hećimović, Zagreb, Matica Hrvatska, 1964, ss. 300-305.
- Begović M., *Dva bijela hljeba*, [w:] *Milan Begović II, Dunja u kovčegu. Novele*, red. B. Hećimović, Zagreb, Matica Hrvatska, 1964, ss. 164-205.
- Bettita E., *Tršćanski fantom*, prev. A. Rojnić, Zagreb, Naprijed, 1965, 412 ss.
- Desnica V., *Proljeća Ivana Galeba*, Zagreb, Večernji list, 2004, 345 ss.
- Fabrio N., *Neuočena podudarnost romana Vladana Desnice i Enza Bettize*, „Slobodna Dalmacija” z 29 V 1976, s. 6.
- Fabrio N., *Tršćanska književnost i slavenski jug*, [w:] *Štavljenje štiva. Eseji i sinteze*, Zagreb, Znanje, 1977, ss. 5-200.
- Fortis A., *Viaggio in Dalmazia dell'Abate Alberto Fortis*, t. 1, Venezia, Presso Alvise Milocco, all'Apolline, 1774, 180 ss.
- Jezernik B., *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, tłum. P. Oczko, Kraków, Universitas, 2004, 382 ss.
- Kovačec A., „Vlasi”, *Hrvatski leksikon*, t. 2, Zagreb, 1997, 665 ss.
- Kovačić J., *Povratak Enza Bettize*, „Mogućnosti” 1996, t. XVIII, nr 7-9, s. 170.

²⁸ M. Begović, *Djetinjstvo Vladimira Nazora*, [w:] *Pjesme, drame, kritike i prikazi*, red. B. Hećimović, Zagreb, Matica Hrvatska, 1964, s. 304.

- Lovrich G., *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis*, Venezia, Francesco Sansoni, 1776, 260 ss.
- Monnesland S., *Dalmacija očima stranaca*, Zagreb/Oslo, Sypress Forlag, 2010, 399 ss.
- Muljačić Ž., *Fortisološke studije*, Split, Književni krug, 2011, 302 ss.
- Novak G., *Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane*, „Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena” 1971, ks. 45, ss. 579-603.
- Rapacka J., *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997, 272 ss.
- Raspudić N., *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb, Naklada Jurčić, 2010, 433 ss.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. VII, Zagreb, JAZU, 1911-1916, s. 10; t. XXI, Zagreb, JAZU, 1973-1974, ss. 168-171.
- Wolff L., *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 2002, 408 ss.
- Wolff L., *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, 748 ss.

References

- Baras F., *Desnica – Bettiza ili prešućeni Begović* [Desnica – Bettiza or a Passed Over Begović], “Slobodna Dalmacija”, 6 VI 1976, p. 7.
- Baras F., *Nehotična autobiografija – hotimični pamflet* [An Involuntary Autobiography – a Deliberate Pamphlet], “Vjesnik” 17 X 1996, p. 16.
- Begović M., *Djetinjstvo Vladimira Nazora* [The Childhood of Vladimir Nazor], [w:] *Milan Begović I, Pjesme, drame, kritike i prikazi*, B. Hećimović (Ed.), Zagreb, Matica Hrvatska, 1964, pp. 300-305.
- Begović M., *Dva bijela hljeba* [Two White Breads], [in:] *Milan Begović II, Dunja u kovčegu. Novele*, B. Hećimović (Ed.), Zagreb, Matica Hrvatska, 1964, pp. 164-205.
- Bettiza E., *Tršćanski fantom* [The Phantom of Trieste], trans. A. Rojnić, Zagreb, Naprijed, 1965, 412 pp.
- Desnica V., *Proljeća Ivana Galeba* [The Springs of Ivan Galeb], Zagreb, Večernji list, 2004, 345 pp.
- Fabrio N., *Neuočena podudarnost romana Vladana Desnice i Enza Bettize* [A Non-Noticed Coincidence of the Novels of Vladan Desnica and Enzo Bettiza], “Slobodna Dalmacija”, 29 V 1976, p. 6.

- Fabrio N., *Tršćanska književnost i slavenski jug* [The Literature of Trieste and the South Slavs], [in:] *Štavljenje štiva. Eseji i sinteze*, Zagreb, Znanje, 1977, pp. 5-200.
- Fortis A., *Viaggio in Dalmazia dell'Abate Alberto Fortis* [Travels in Dalmatia], vol. 1, Venezia, Presso Alvise Milocco, all'Apolline, 1774, 180 pp.
- Jezernik B., *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników* [Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers], trans. P. Oczko, Kraków, Universitas, 2004, 382 pp.
- Kovačec A., *Vlasi* ["The Vlachs"], *Hrvatski leksikon*, vol. 2, Zagreb, 1997, p. 665.
- Kovačić J., *Povratak Enza Bettize* [A Return of Enzo Bettiza], "Mogućnosti" 1996, vol. XVIII, no. 7-9, p. 170
- Lovrich G., *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis* [The Observations by Giovanni Lovrich on various pieces of the Journey to Dalmatia by Abbot Alberto Fortis], Venezia, Francesco Sansoni, 1776, 260 pp.
- Monnesland S., *Dalmacija očima stranaca* [Dalmatia through Foreign Eyes], Zagreb/Oslo, Syress Forlag, 2010, 399 pp.
- Muljačić Ž., *Fortisološke studije* [The Studies on Fortis], Split, Književni krug, 2011, 302 pp.
- Novak G., *Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane* [The Morlachiis (the Vlachs) Perceived from the Venetian Perspective], "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena" 1971, ks. 45, pp. 579-603.
- Rapacka J., *Leksykon tradycji chorwackich* [The Lexicon of Croatian Traditions], Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997, 272 pp.
- Raspudić N., *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti* [The Adriatic (Semi-)Orientalism: the Representations of the Croats in the Italian Literature], Zagreb, Naklada Jurčić, 2010, 433 pp.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [Rjecnik: A Dictionary of the Croatian or Serbian Language], vol. VII, Zagreb, JAZU, 1911-1916, p. 10; vol. XXI, Zagreb, JAZU, 1973-1974, pp. 168-171.
- Wolff L., *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 2002, 408 pp.
- Wolff L., *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia* [Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment], Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, 748 pp.